

ŞEBBENDERZÂDE FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN ALLAH VE İNSAN TASAVVURU

Mustafa ÜNVERDİ*
Veysi ÜNVERDİ**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 28 Aralık 2021, **Kabul Tarihi:** 9 Mart 2022, **Yayın Tarihi:** 31 Mart 2022, **Atıf:** Ünverdi, Mustafa ve Ünverdi, Veysi. "Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'de İnsan ve Allah Tasavvuru". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 22/1 (Mart 2022): 635-664. Katkı Düzeyi: 1. Yazar: % 50 - 2. Yazar: % 50.

<https://doi.org/10.33415/daad.1049541>

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 28 December 2021, **Accepted:** 9 March 2022, **Published:** 31 March 2022, **Cite as:** Ünverdi, Mustafa and Ünverdi, Veysi. "God Human and Conceiving According to Sehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 22/1 (March 2022): 635-664. Contribution Level: Author 1: % 50 - Author 2: % 50.

<https://doi.org/10.33415/daad.1049541>

Öz

Bu makalenin amacı Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Allah ve insan hakkındaki görüşlerini incelemektir. Son dönem Osmanlı düşünürlerinden olan Filibeli'nin Allah ve insan kavramlarına ilişkin görüşleri felsefi ve tasavvufi niteliktedir. Tanrı ve ruhu inkâr eden pozitivist düşüncenin yaygınlık kazandığı bir dönemde Filibeli'nin din savunusu temelde vahdet-i vücûd görüşüne dayanmaktadır. Vücûd sıfatına sahip tek hakikatın olduğunu savunan Filibeli, insanı Allah'ın irade ve kudret sıfatlarının bir tecellisi ve yansıması olarak tanımlar. Ona göre insan ruh ve cesedin vahdetidir. Yeryüzünde şahsiyet sahibi yegâne varlık insan olup ona bu özelliğini idrak ve ahlak sahibi oluşu verir. Ahlak için dinin zorunlu olması, insanın dine muhtaç oluşunun temel sebebi niteliğindedir. Filibeli vahdet-i vücûdu savunsa da Allah tasavvurunda teşbihi reddetmiştir. Keza Filibeli aşırı tenzihî yoruma karşı çıkmışsa da özellikle Batı düşüncesinde görülen bu tip yorumların dünyevileşmeye ve oradan da deizme yöneleceğini fark etmiş ve kendine has bir yorumla vahdet-i vücûd düşüncesinde somutlaşan Tanrı tasavvuruna ağırlık vermiştir. Hakikati tek varlığa indirgemiş olan Filibeli'nin insan yorumu, ruh ve din ile sıkı bir ilişki içerisinde. Sekülerizmin gölgesinde din karşıtlığının ivme kazandığı bu dönemde Filibeli'nin

* Sorumlu Yazar, Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, (Kelam), Gaziantep, Türkiye, mustafaunverdi@yahoo.com, <http://orcid.org/0000-0002-2848-4073>.

** Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, Mardin, Türkiye, veysinet@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8364-4412>.

görüşlerini incelemek, günümüz akaid ve kalam probleminin çözümüne katkı sağlayacağına inanıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Kalam, Şehbenderzâde, Filibeli, Allah, İnsan, Vahdet-i Vücûd, Materyalizm.

God and Human Conceiving According to Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi

Abstract

This article aims to examine the views of Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi about God and man. The opinions of Filibeli, one of the last period Ottoman thinkers, on the concepts of God and humans are philosophical and mystical. When positivist thought, which denies God and spirit, became widespread, Filibeli's defense of religion was based on the view of Wahdat al-wujud. Filibeli, who argues that there is only one truth with the attribute of existence, defines man as a manifestation and reflection of Allah's command, will, and power attributes. According to him, man is the unity of soul and body. The only being with a personality on earth is man, and this feature gives him understanding and morality. The only being with a personality on earth is man, and this feature gives him insight and morality. Although He realized that such interpretations, especially seen in Western thought, would lead to secularization and from there to deism, and gave weight to the concept of God embodied in the idea of unity of existence with a unique interpretation. The human interpretation of Filibeli, who reduced the truth to a single entity, is in a close relationship with the spirit and religion. We believe that examining Filibeli's views in this period when anti-religion gained momentum under the shadow of secularism will contribute to the solution of today's problem of creed and kalam.

Keywords: Kalam, Şehbenderzade, Filibeli, God, Human, Wahdat al-wujud, Materialism.

Giriş

İnanç insanın iç dünyasında gelişerek kalbinde sübut bulan ve güvenme duygusuna bağlı ortaya çıkan bir akittir. İnançın Arapça'da karşılığı imandır. İman konuları ve esasları dinin temel kaynaklarında belirlenmiş olup bu hususlarda beşerî bir müdahale söz konusu değildir. Buna karşın tasavvur bir şeyin veya bir varlığın zihindeki tasarımıdır.¹ Dinî inanç tamamen dinî kaynaklara dayalı iken tasavvur insanın yaşadığı dönem ve toplumla ilişkilidir. Mesela Allah inancı İslam'da itikadi esaslarından birisidir. Ama Allah tasavvuru insanın psikolojik, sosyolojik, kültürel ve politik durumuyla ilişkili olarak gelişir. Bu sebeple tasavvurda yanılabilir. İnsanların Tanrı tasavvurunda sapmalara düşmeleri genellikle onların vahiyden uzaklaştıkları veya vahyi tahrif ettikleri dönemlere rastlar. Bununla birlikte Allah tasavvurunun vahiy merkezli olmasına rağmen farklılıklar içerdiği de

¹ Mahmut Kaya, "Tasavvur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/126.

olmuştur. İslam tarihinde teşbîh, tenzih ve ikisi arasında mutedil görüşlerin ortaya çıkmış olması buna örnektir.²

Maddeye daha fazla itibar edilen bir dönemde insanı ve yaratıcıyı konuşmak, bunlar üzerinde düşünmek ve dinin bu konudaki sözünü temellendirmenin önemi izahtan varestedir. Mamafih modern çağda genel olarak insanlık pozitivist ve seküler bir düşünce ve yaşam biçimine mahkûm edilmiştir. Bununla birlikte tarih boyunca insanı şerefli kılan manevi yapısını öne çıkaran ve onun bu konumunu koruyacak hayat tarzını savunan kişiler eksik olmamıştır. Filibeli Ahmet Hilmi de bunlardan biridir.

Osmanlı Devletinin siyasi, iktisadî ve askerî alanda var olma mücadelesi verdiği bir dönemde önemli mütefekkirler yetişmiştir. Çalışmamıza konu olan Şebbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi de (1865-1914) bunlardan birisidir. O kısa süren ömrüne pek çok ilmî eser sığdırmıştır. Onunla ilgili yapılmış bilimsel çalışmalar ve araştırmalar, onun engin ilmî birikimine işaret etmektedir. Bizim de bu makalemizde Filibeli'yi seçmiş olmamızın iki temel nedeni vardır: *Birincisi*, pozitivist ve maddeci düşüncenin gücünü fazlasıyla hissettirdiği son iki asır maddenin insanları kuşattığı bir iklimdeyiz. Böyle bir dönemde hakikat, vâcibü'l-vücûd, ruh, din ve insan gibi var oluşumuzu anlamlı kılacak kavramlar üzerinde tefekkür etmeye ve bunları yeniden kanıtlamaya ihtiyacımız var. Eserlerinde bu çabayı felsefî bir şekilde ortaya koymuş olan Filibeli, bu açıdan ilham kaynağı olmaya aday fikir adamlarından birisidir. Filibeli'nin Allah, insan, din ve ruh gibi konularda görüşlerini bir araya getirerek onu yeniden incelemek, bu çalışmanın ortaya çıkmasına neden olan ilk sebeptir.

Çalışmamızda bu konuya eğilmemizin *ikinci* nedeni Filibeli'nin İslam savunusu niteliğindeki düşünceleridir. O sadece felsefe yapmak isteyen bir düşünür değildir. Bilakis tasavvufla felsefeyi mezcederek din, siyaset, edebiyat ve tarih gibi alanlarda yazdığı eserler, Batı taklitçiliğinin reddi, İslam ümmetinin birliği ve İslam medeniyetinin yeniden inşası adına çözüm arayanlar için münbit bir toprak gibidir. Fikrî duruşu yeni nesiller başta olmak üzere, İslam toplumunun manevi imarı için değerli bir mirastır. Hilmi Ziya Ülken'in (1901-1974) ifadesiyle İslamcılığın aydın ve geniş ufku niteliğindeki bu düşünür hakkında çalışmak, tasavvufla yoğrulmuş bir felsefî-kelemlî bir çizgiyi günümüz akademi dünyasına tanıtmak adına ayrıca önemlidir.

² İbrahim Coşkun, "Filibeli Ahmet Hilmi'nin Allah Tasavvuru", *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı* (İstanbul, 2014), 319-320.

Filibeli'nin fikrî özelliğinin yanında aksiyon insanı olması da onu tanımamızı ayrıca önemli kılmaktadır. O yaşadığı dönemde geri kalmışlık sorunuyla karşı karşıya kalmış İslam dünyasının öz eleştirisini de yapmıştır. İçeride Batıcı aydınlara karşı mücadele etmesine rağmen, taassupla körü körüne Batı'yı reddedenlere de karşı çıkmıştır. O ne dinî ve millî duygulardan ne de bilim ve felsefeden uzaklaşmayı kabul etmiştir.³ Avrupa medeniyetini sorgulamadan, küllî bir biçimde taklit etmenin millî değerleri yıkacak vahim sonuçları olabileceğine işaret etmiştir. Batı'nın ilim ve teknolojisini değil de yaşam kültürüne ilgi göstermenin "zehr-i katil" (öldürücü zehir) niteliğinde telakki etmiş, toplumda bu eğilimi eleştirmiştir.⁴ Batı'ya karşı millî değerlerimizi korumak, topyekûn Batı'yı reddetmek anlamına gelmez. Seçmecî bir şekilde Avrupa'nın ilim ve tekniği örnek alınmalıdır. Gelişme ve yükselme gösterebilmek için bu kaçınılmazdır. Aksi takdirde Batı ile aramızdaki fark hep bu şekilde kalacaktır. Bilimsel düşüncüyü almak ahlaki bir ödevdir. İslam toplumunun ayağa kalkmasını Mehdi'nin zuhuruna bağlayarak, bir kurtarıcı beklemek büyük bir acziyet ve yanılığdır.⁵ Milletten yeniden ayağa kalkması, Batı medeniyetini şeklen taklit etmekle olmaz. Zira bilimi kutsayan Avrupa medeniyeti büyük bir ahlak sorunu içerisindedir. Fikir ve estetik insanî özelliğini kaybetmiş, dinî düşünce terk edilmiştir.⁶ Düşünürler millî değerleri onararak bunlar üzerine yenilenmeyi sağlamalıdır. Eğer yenilenme ve gelişmeye yabancı kalırsak tamamen geri kalırız.⁷ Bir toplumun gelişmesinin önünde iki engel vardır: Yeniliğe ve değişime düşmanlık, yüzeysel bilgiyle yetinme ve taklit. Toplumun yeniden inşası için bu hastalıklardan kurtulmak gereklidir.⁸

Yirminci asra gelindiğinde Müslümanların taklide dayalı, pragmatik, şekilci ve hizipçi bir din anlayışına sahip olduğunu öne süren Filibeli bunu sert bir şekilde eleştirmiş, toplumda dinin sîret denilen şekli yönünün, hikmet anlamına gelen sîretinin önüne geçtiğini ifade etmiştir. Müslümanlar arasında din şeriat ve tarikat olarak iki kısma ayrılmıştır. Şeriat sadece ibadetin suretine, bazı muamelelere ve eskilerin

³ Ahmet Koçak, "Bir Balkan Muhaciri: Filibeli Ahmed Hilmi ve "Hikmet" Gazetesinde Balkanlar". Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. 2/2012 (Balkan Özel Sayısı), 258-259.

⁴ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa Siyaseti*, haz. Bedri Mermutlu (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2019), 105.

⁵ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkin müdür? Yahut Huzur-ı Fende Mesâlik-i Küfür*, haz. Saliha Çetinkaya (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2019), 17.

⁶ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Beşeriyetin Fahr-i Ebedîsi Nebimizi Bilelim*, haz. Rukiye Özer (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2017), 20.

⁷ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkin müdür?*, 23.

⁸ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkin müdür?*, 16.

sözlerini harfi harfine kabulden ibaret açıklamalara indirgenmiştir. Din irfan ve hikmetten koparılmış, din hizmetkarlığı bir geçim aracı ve sanata dönüşmüştür. Benzer eleştiriler dini tarikate indirgeyen mutasavvıflar için de geçerlidir. Onlar toplumun manevi imarında önemli sorumluluklar taşımalarına rağmen, genellikle dinin şekli unsurlarının peşine düştükleri için, müslümanların manevi ihtiyacını karşılayacak irfan ve hikmetten uzaklaşmışlardır.⁹

Felsefi ve eleştirel bir düşünceye sahip olmakla birlikte tasavvufi düşünceyi de temsil etmiş olan Filibeli Ahmed Hilmi'nin Allah ve insan tasavvurunu bu iki konuya taalluk eden ruh, âlem ve din gibi kavramlarla birlikte ele almaya çalışacağız. Araştırmanın ana kaynağını düşünürün kendi eserleri oluşturmakla birlikte, Filibeli hakkında yapılmış çalışmalardan da istifade edilecektir. Bunun yanında Filibeli'nin düşünce dünyası hakkında genişçe bilgi verilerek, fikirlerinin zeminine ışık tutulması amaçlanmaktadır. Makalede Filibeli'nin görüşleri takdim edilecektir. Akıcı bir dili yakalamak için her görüşünden önce düşünürün adını ayrıca zikretmeyeceğiz. Metni yormamak için onun eserlerinden yararlanarak elde ettiğimiz bilgileri doğrudan sunacak, gerekli olmadıkça dolaylı anlatımdan kaçınacağız. Nitel araştırma yöntemi ve kaynak incelemesi tekniğiyle yapılan bu araştırmanın, ihtiva ettiği felsefi ve kelamî bilgilerle alana katkı sağlayacağına inanıyoruz.

1. Filibeli'nin Ulûhiyyet Görüşü

Kelamda ulûhiyyet, Allah'ın varlığı, isim ve sıfatları ve O'na dair olanla ilgili alandır. Filibeli'ye göre insanlık tarihinde inanç ve düşünce bakımından ulûhiyyet konusunda o kadar çok fikir ortaya atılmıştır ki artık bunlara yenisinin eklenmesi mümkün değildir. Burada Allah'ı inkâr edenlere Filibeli'nin cevaplarını ve Allah tasavvurunda Filibeli'nin savunduğu vahdet-i vücûd görüşünü ele alacağız.

1.1. Allah Tasavvuru ve Vahdet-i Vücûd Görüşü

Filibeli'ye göre insanlık tarihinde dört şekilde Allah tasavvuru olmuştur: *Fikr-i İnkârî*: Tabiatı tamamen tesadüfe bağlayan ve O'nun bir yaratıcısı olduğunu inkâr edenlerdir. *Fikr-i Teşbihî*: Allah'ın yaratılmış varlıklara benzetilerek tasvir edildiği inanç biçimidir. *Fikr-i Tenzihî*: Teşbihin zıttı olan bu inanç türünde Allah maddi olan her şeyden tenzih edilmesidir. *Fikr-i Tevhidî*: Filibeli'nin de desteklediği bu görüşe göre Allah ne mutlak tenzihî, ne de teşbihîdir. O ne tam olarak

⁹ Şehbenderzâde Ahmed Hilmi Filibeli, *Üss-i İslâm*, haz. Hicret Yavuz (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2021), 90-92.

bilinebilecek maddi, ne de insan idrakinin dışında kalacak kadar soyut bir varlıktır. Allah, çokluğun kendisine dayandığı tektir. Tüm varlıklar onunla hakikat bulur.¹⁰ “*Leyse ke-mislihî şey’ün.*”¹¹ ayeti gereğince fikr-i tevhidî, teşbih ve tenzihin mutedil birleşimidir.¹²

Filibeli’nin varlık ve hakikat düşüncesinin merkezinde vahdet-i vücûd vardır. O, kelamcıların kabul ettiği “âlemin yoktan yaratıldığı” görüşüne muhalif olduğunu ve vahdet-i vücûd ekolüne mensup olduğunu beyan etmiştir.¹³ Vahdet-i vücûd görüşü, varlığın birliği ilkesini savunur ve hakikatte vücûd sıfatını Allah ile sınırlar. İslam kelamcıları ve filozofları varlığı kadîm-hâdis veya vacip-mümkün şeklinde taksim ederken, vahdet-i vücûd görüşünde varlık tektir. Tüm varlıklar ancak mutlak varlığın tezahürü ve tecellisidir. Hakikatte O’ndan başka vücûd/varlık yoktur. Muhyiddin İbnü’l-Arabî’nin (öl. 638/1240) varlık tanımı ve varlık mertebeleri düşüncesinin sonucu olan vahdet-i vücûd görüşüne göre, hakikatte yegâne varlık zâtı, fiilleri ve sıfatlarıyla Allah’tır. Âlemde müşahede edilen tüm varlıklar aslında mutlak varlığın tecellilerinden ibarettir. Varlıkta çokluk iddiası şirk niteliğindedir. Her şey vücûd içerisinde yer almıştır ve hakikatte O’nun dışında bir şey yoktur. Tüm varlıklar O’nun isim ve sıfatlarının birer tecellisidir. İbnü’l-Arabî’ye göre varlıkta birlik görüşü bize çokluk olarak görünen âlemin inkârı değildir. Bilakis varlığı hakikate uygun şekilde tanımlamaktır. Varlıkta vahdeti bilenler âlemde tezahür eden şeylerin mertebelerini bilir ve hepsinin değerini ona göre tayin eder. Buluta buz, buza bulut demezler. Nihaî olarak en kesin manada mutlak varlık sahibi Allah’tır. İbnü’l-Arabî varlığın hakikatini vahdete indirmediği bu düşüncesini işlerken vahdet-i vücûd kavramını kullanmamış, bu tamlama sonraki dönemde onun takipçileri tarafından kavramsal olarak kullanılmıştır.¹⁴

Varlığın birliği görüşüne göre kâinat Allah’ın emir, irade ve kudretinin tecellisidir. Allah her yerde hâzırdır. O’nun hâzır oluşu, maddi bir nitelik değil, isim ve sıfatlarının tecellisi niteliğindedir. Eşyanın varlığı ve devamı O’nun kayyûm sıfatının yansımasıdır. Âlemde her şey O’nun varlığının delili ve işaretidir. O sayı bakımından değil, eşi ve benzeri

¹⁰ Filibeli, *Hikmet Yazıları*, haz. Ahmet Koçak (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 230; Coşkun, “Filibeli Ahmet Hilmi’nin Allah Tasavvuru”, 322-327.

¹¹ eş-Şûrâ 42/11.

¹² Filibeli, *Hikmet Yazıları*, 219.

¹³ Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, haz. Erdoğan Erbay-Ali Utku (Konya: Çizgi Kitapevi, 2012), 113.

¹⁴ Mustafa Erol Kılıç, *Muhyiddîn İbnü’l-Arabî’de Varlık ve Mertebeleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995), 251-253.

olmaması açısından tektir. Allah zihnî bir varlık değildir. Öyle olsa haricte varlığı hakiki olmazdı. O soyut bir fikir olmadığı gibi maddi bir varlık da değildir. İnsanbiçimci bir tasavvur bâtıldır. Sıfatları O'nun zâtının aynı olduğundan bir gözle görür, bir kulakla işitir veya görmez, işitmez vs. demek caiz değildir. Keza O'na hiddet, gazap ve intikam gibi sıfatları insanlara benzer biçimde nispet etmek de doğru değildir. Bilakis bunlar insanların kötülüklerinden dolayı ilahî hikmet ve adaletin acı tecellisidir. Yoksa bir şey yapmak istiyor da yapamadığı için intikam alıyor ve öfkeleniyor değildir. O'na bir menfaat nispet edilemez. O'na abes, anlamsız ve gereksizlik de nispet edilemeyeceğinden âlemde bir gaye ve maksat aramak tabiidir. Kâinatta bir ahenk ve uyum olması O'nun sıfatlarının tecellilerine işaret eder. Şahit olduğumuz âlemin bir sebebi olduğunu düşünmemek, eseri sebepsiz bırakmak ve müessiri inkâr etmek demek olur.¹⁵

Kâinatta her şey bir kudrete dayanır. Kudretin olmadığı şey ancak soyut varlık düzeyidir. Kudret ise bir kâdire ihtiyaç duyar. Aksi takdirde soyut bir fikirden ibarettir. Bu yüzden Hak ile halk (yaratan-yaratılan) arasında bir vahdet-i vücûd vardır. Fakat hakikatte vücûd ancak Zât-i Bâri'ye mahsustur. Eşyalar ve olaylar Allah'ın kudretine ihtiyaç duyduklarından ve O'nun birer emri olduklarından hakikî ve zatî bir vücûda/varlığa sahip değildirler. Vahdet-i vücûd demek; Allah'ı taş, sopa, melek vs. şeklinde anlamak değildir. "Vâcibü'l-vücûd'un vahdeti ve kâinatın O'nun emir ve iradesinin neticesinde oluşu" demektir. Allah kâinatın içinde, dışında veya onunla sınırlı değildir. Zaman ve mekanla ilişkilendirilmez.¹⁶

Filibeli'nin vahdet-i vücûd görüşüne âlem hakikatte bir zata sahip değildir. Ne Allah'ın isim ve sıfatlarının bütün varlıkların üzerinde tecellî ettiği âlem olan *âlem-i ceberût* ne de âlem-i nûrânî, melekût, ervâh denilen *âlem-i emr* hakikatte zâta sahiptir. Bilakis âlem Allah'tan gayrı olmayıp, ezeli ve ebedidir. Ancak âlemde ezeli olan onun özü ve mayasıdır. Bu öz ise Allah'ın emri ve iradesidir. Şekiller, renkler ve duyumsanan şeylerin ezeliği veya ebediliği yoktur. Âlemin özünü kadim kabul etmek, onun mutlak hakikatle ilişkisini kurmaktır. Yoksa materyalistler gibi maddenin kendiliğinden oluştuğunu ve maddenin ezeliğini savunmak değildir.¹⁷

¹⁵ Filibeli, *Üss-i İslâm*, 36-42.

¹⁶ Filibeli, *Üss-i İslâm*, 42-43.

¹⁷ Filibeli, *Hikmet Yazıları*, 217-222.

Âlemin yoktan var edilmesi vahdet-i vücûd ile inkâr edilmiş olmaz. Filibeli'ye göre âlemin ademden/yoktan yaratılmasının iki anlamı vardır: *Birincisi*, insan, idrakinin sınırlı oluşundan dolayı sonsuz nitelikteki ilahi iradeyi kavrayamaz. Bu acziyet insanda âlem yokluktan yaratıldı fikrine sebep olmuştur. *İkincisi*, âlemin yoktan yaratılması, onun Allah'tan başka, varlık sıfatına sahip bir şeyden yaratılmamış olmasına ve kendi kendine var olmadığına işaret eder. Yoktan yaratılma fikri, Allah'ın âlemi irade ve emrinin dışında bir şeyden yaratmadığı görüşüne tekabül eder.¹⁸

Filibeli'ye göre varlıkta vahdet inancı beşeriyetin fitrî akidesidir. Eski çağ Yunan düşünürlerinin madde, tabiat ve Tanrı tasavvurları bizi vahdet-i vücûd görüşüne götürür. Filozofların bir kısmı tabiatın aslını madde, diğer kısmı ise maddi olmayan bir şeyle yani ruhla açıklamışlardır. Madde görüşünde aşırı gidenler materyalist, ruh görüşünde aşırı gidenler ise ruhçu/spritüalist düşünceye kapılmışlardır. Halbuki varlık ne madde ne de ruhtan bağımsız düşünülebilir. Kâinâtın aslını teşkil eden maya salt bir madde değildir, bilakis hem maddenin hem de yaratıcı kudretin esasıdır.¹⁹ Varlıkta hem maddi öz hem ilahi kudret düşüncesi, varlığı kadîm ve hâdis şeklinde tasnif etmeyi reddeder ve vahdet-i vücûd görüşünü imler.

642 | db

Filibeli'nin vahdet-i vücûd anlayışı modern dönemde "dinî çoğulculuk" olarak bilinen dinî paradigmayı selamlamaz. Zira pagan Afrikalı, güneşe tapan Zerdüşt, Brahman Hindû, bir Yahudi veya Hristiyan, inandığı kudrete tam bir huşû ile boyun eğdiğinde, bu onda hakkın tecelli ettiğine işaret eder. Hatta inkârcının yokluğa yönelen iradesinde de hak vardır. Filozofun, düşünürün zihnini kemiren ve bir ömür boyu aklını meşgul eden o şey de haktır, O'dur. Hak her yerdedir, her şey Hak'tır.²⁰ Ancak bu tecelliler, ilgili inançların hak dini temsil ettiği anlamına gelmez. Allah, ahiret ve peygamberlik inancının bulunması, bir dinin hak olması için zorunlu esaslardır. Bu ilkelerden hareket edildiğinde yegâne hak dinin İslam olduğu anlaşılır.²¹

Son olarak Filibeli'nin vahdet-i vücûd görüşünü savunması onun panteist olduğu anlamına gelmemelidir. Zira her iki inanç varlıkta birlik düşüncesinde birleşmesine rağmen çeşitli yönlerden ayrılırlar.

¹⁸ Filibeli, *Hikmet Yazıları*, 222.

¹⁹ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*, 224.

²⁰ Filibeli, *Beşeriyetin Fahr-i Ebedisi Nebimizi Bilelim*, 46-47.

²¹ Ömer Aydın, "Filibeli Ahmed Hilmi'nin Din Anlayışı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 4 (2001), 85.

Panteist düşüncede Tanrı tabiattan ayrı bir varlığa sahip değil, tabiatın aynısıdır. Var olan her şey Tanrıdır. Bu görüşte Tanrı, tabiat ve insan ayırımı belirgin değildir. Halbuki vahdet-i vücûd düşüncesinde âlem mutlak hakikatin tecellisi olup, O'nunla ayniyet ilişkisi yoktur. Zât bakımından Tanrı âlemden ayrıdır. Ama vücûd bakımından tek varlık O'dur. Panteizm monist bir inanç iken, vahdet-i vücûd düalist inançtır. Vahdet-i vücûtta Tanrı, mutlak varlık olması (zat) itibariyle aşkın, sıfat ve isimleri itibariyle içkindir. Panteizmde ise Tanrı, hem zât hem de sıfat itibariyle içkindir. Bu nedenle vahdet-i vücûd Tanrı'yı âlemde içkin gören panteizmden ayrıldığı gibi tamamen aşkın gören teizmde de ayrılmaktadır.²²

Filibeli'nin Allah tasavvuru bir yandan Sünnî gelenekte olduğu gibi tenzihî nitelikte görülebilir. Zira onun "Allah hâdis ve tasavvurlardan hiçbirine benzemez.", "Allah beşer idrakinin üzerindedir.", "Allah'ın tayin ve sınırlama sûretiyle tasavvuru mümkün değildir."²³ gibi ifadelerinden Allah âlem ayırımını görmek mümkündür. Diğer taraftan o aşırı tenzihçi Tanrı tasavvurunu reddetme sadedinde Allah'ı, varlığın kaynağı olarak tasavvur etmiştir. Ancak bu noktada hem Allah'ı varlığın kaynağı olarak tanımlamak ve ondan başka hakikatin olmadığını savunmak hem de âlemin Allah'tan başka bir varlık düzeyi olduğunu savunmak çelişkili görülebilir. Bu sorunun nedenini materyalizmin yaygın olduğu bir dönemde Tanrı'nın varlığını ve hayatımıza her an müdahale etmesini savunmak isteyen Filibeli'nin vahdet-i vücûd görüşü üzerinde âlemde içkin bir Tanrı tasavvur etme çabasıyla açıklayabiliriz.

1.2. Allah'ı Bilmenin İmkânı ve Keyfiyeti

Kelam ilminde *marifetullah* şeklinde kavramsallaşan Allah'ı bilme, Filibeli'de *mutlak hakikati bilme* ve *Zât-ı Bâri'yi marifet* şeklinde ifade edilmiştir. Esasen Allah en yüksek kemâl sıfatlarına sahip olduğundan beşer idraki O'nu tam olarak kavrayamaz. Fakat Allah hiç bilinmeyen bir varlık da değildir. Onu bilmenin imkanı Hz. Peygamber'in hadislerinde veciz biçimde açıklanmıştır. Bu hadisler peygamberimizin insanlık âlemi için neden önemli olduğunu gösterir niteliktedir:

²² Hasan Tanrıverdi, "Vahdet-i Vücut ve Panteizm Karşılaştırması", *Dini Araştırmalar* 15/40 (2012), 82.

²³ Filibeli, *Üss-i İslâm*, 35-37.

a. *Sübhâneke mâ arafnâke hakka ma'rifetike yâ ma'rûf*²⁴: “Ey şân-ı kudsî ilâhîsini her zerrenin tahrîrlerle tesbîh ve tekrîm ettiği Sen! Seni, hakikatini tamamen ihtiva eden nâ-mütenâhî ile bilemedik, ey Bilinen.” Burada insan “Sübhâneke” ile aczini itiraf eder. Marifetullah’ın imkanı beşer idraktır. Ancak ilahi hakikat bu söz gereği beşeri idrakin ötesinde ve üstündedir. İdrak sonsuz olanı tam olarak kavrayamaz. Ancak O’nu isim ve sıfatlarının tecellileriyle bilir. Bu nedenle Allah ne tam bilinebilen bir varlıktır, ne de hiç bilinmeyen bir varlıktır.²⁵ Allah kesin ve tam bir şekilde bilinemez. Ama O’nun bilinemez olduğunu öğrenmek de ona dair bilgidir.

Diğer taraftan bu hadis ilahi hakikatin beşerin zihninde ürettiği salt bir düşünce olmadığına işaret eder. Çünkü varlık âleminde her şey duyularımıza ilişerek vicdanımızda ve zihnimizde yer eder. Böylece varlık hakkında fikir sahibi oluruz. Mesela “ağaç” dediğimizde, ağaç denilen nesne göz aracılığıyla zihinde belirli bir renk, boyut, şekil vs. tasvirler ile belirir. Sonra bu ağaç hakkında fikir üretmeye başlarız. Eşya, duyularla insanın dünyasına dahil olur ve zihinde var olur. Eğer insan olmasaydı eşya bilinir olmaz, adeta derin bir karanlığa mahkûm olurlardı. Bu nedenle insan “rûhu’l-âlem”dir. Âlemde varlıkların anlam kazanması insan sayesinde. Varlıklarda “bilinme” kabiliyeti, insanda ise “bilen” sıfatı vardır. İnsan zihninde oluşan ilk bilgi türü duyularla elde edilen ve maddi cisimlerle etkileşimle gelişen bilgidir. İkinci ise sadece muhayyilemize bağlı beyazlık, güzellik gibi kavramsal bilgilerdir. Bunlar duyulara dayalı olarak elde edilmez. Zihnin ürettiği varlık kategorileridir. Üçüncüsü ise umûm ifade eden, tümel kavramlara ilişkin bilgilerdir. İnsandan türetilen insanlık kavramı gibi. Neticede fikirlerimizin her üç türü de duyu ve hislerimizden bağımsız değildir. Halbuki mutlak hakikat bunlarında dışındadır. O âlemde herhangi bir şeyin bilindiği gibi bilinemez. Bununla birlikte O, hiç bilinmez de değildir. Mutlak hakikat, tüm âlemin ilk sebebi, gayesi ve zorunlu varlık olarak insanın aklında ve vicdanında tecelli eder. Böylece Allah ne tam bilinen ne de hiç bilinemeyendir.²⁶

²⁴ Bu rivayeti temel hadis kaynaklarında tespit edemedik. Ancak Muhammed Âlûsî (ö. 1270/1854) bu rivayeti tefsirinde kullanmıştır. Bk. Muhammed Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, t.y.), 79.

²⁵ Filibeli, *Üss-i İslâm*, 38.

²⁶ Filibeli, *Beşeriyetin Fahr-i Ebedisi Nebimizi Bilelim*, 29-39.

b. *Ene inde zannî abdî bî²⁷*: “Ben kulumun beni düşündüğü gibiyim.” Tarih boyunca nice filozoflar, din adamları ve mutasavvıflar mutlak hakikatin ne ve nerede olduğunu düşündüler ve tartıştılar. Neticede ortaya pek çok nazariye ve inanç çıktı. İnsanlar mutlak hakikati bazen heykellerle tasvir ettiler, bazen mabetlerde resmettiler. O’nu bir mekanla ilişkilendirdikleri gibi mekandan münezzeh kabul edenler oldu. O’nu kötülüklerin sebebi görenler olduğu gibi tüm hayrın sahibi ve rahmeti mutlak olarak tanımlayanlar oldu. Ona özlem besleyen gönüller olduğu gibi O’nu hiç düşünmeyenler de oldu. Tam da böyle bir zeminde Hz. Peygamber kudsî hadiste, “Allah kulumun kendisine inandığı gibidir.” bilgisini verdi. Hak insanın dostudur, insandır, tüm zerre dedir, tüm âlemedir. Bir şekle sığmaz, bir yere hapsolmaz. Her halde, her vicdanda, her inkârda ve ikrarda O vardır.²⁸ Filibeli bu düşüncesiyle insanların kendi zihin ve duygularında inandıkları, idrak ettikleri veya anladıkları Allah inancının insandan insana değişebileceği, ancak hepsinde bir hakikat payı olduğuna inanmıştır.

c. *Tefekkürü’s-sâati hayrun mine’s-seneti²⁹*: “Bir saat izzet-i e’âl ve azamet-i sıfât-ı samedâniyeyi, şerâfet-i ahlâkiye ve mürüvvet-i kalbiye îcâbâtını tefekkür, bir sene ibâdetten hayırlıdır.”³⁰ İnsanın itaat amacıyla yaptığı ibadet anlamlı da olsa, asla kendinden faziletli değildir. Taklide dayalı olarak ve bilinçsizce yapılan ibadet, tefekkür faziletine denk değildir. İnsan için en yüce ibadet ilahi yücelikleri ve azameti tefekkür etmektir. Tefekkür âlemine dalan birisi âlemde müşahede ettiği Allah’ın muazzam eserleri arasında, adeta denizdeki bir damla gibi olduğunu idrak eder ve hiçliğe yaklaşır. Akıl ve kalbin birlikte eylemiyle gerçekleşen tefekkürde insan aşkın verdiği sevinçle yüce Allah’ın büyüklüğü karşısında hiçlik makamında olduğunu anlar ve acz ile secdeye kapanır. İşte bu, o anda sonsuzluğa ermektir. Bu hiçlik mertebesi varlık idraki ve sonsuzluk fermanı niteliğindedir. Artık mütefekkir, elde ettiği bu duyguyla bir ömür tevhid aşkı ve şuuru ve şu âlemde mutlak varlığın tecellerinden ancak bir damla hükmünde olduğu bilinciyle yaşar. Bu, insanın tefekkür hayatıdır. Bir âna sığmış sonsuzluktur. Bu, insan şeklinde tecelli etmiş bir hakikattir. İnsan ancak o vakit mevcûd/var olur.³¹

²⁷ Buhârî, “Kitabü’t-tevhîd”, 15; Müslim, “Kitâbü’z-Zikr ve’d-Duât”, 1; Tirmizî, “Kitâbü’d-Duât”, 3603.

²⁸ Filibeli, *Beşeriyetin Fahr-i Ebedisi Nebimizi Bilelim*, 43-45.

²⁹ Bu rivayete hadis kaynaklarında rastlanmamıştır.

³⁰ Filibeli, *Beşeriyetin Fahr-i Ebedisi Nebimizi Bilelim*, 53.

³¹ Filibeli, *Beşeriyetin Fahr-i Ebedisi Nebimizi Bilelim*, 53-54.

d. *Men arafe nefsehû fe kad arafe Rabbehû*³²: Her insanın hiç şüphe etmeden zorunlu olarak bildiği şey kendi nefsidir. İnsana bunu mümkün kılan idrak kabiliyetidir. Bu kabiliyet sayesinde insan tabiatında cârî olan ilahi kanunlarını keşfeder ve yeryüzünde medeniyetler kurar. Tüm bu hakikatin özü “ma’rifetü’n-nefs”, yani kişinin kendini bilmesidir. Ahlakın en yükseğine kendini en iyi bilmekle ulaşılır. Delphi Tapınağının kapısında yazan ve Sokrates’e (MÖ 469/399) ait olan felsefi “Nosce te ipsum (kendini bil)” ilkesi, tasavvufta Hacı Bayram Veli’nin (1352-1430) “Sen seni bil, sen seni.” şeklindeki dizeleri, insanın kendini bilmesinin zorunluluğuna birer örnektir.³³ İnsanlığa mâl olmuş bu hakikat vicdanın tasdikiyle sabittir. Fakat insanın en faziletli ve zorunlu bilgisi yüce Allah’a dair marifetidir. Hz. Peygamber’in nefsini bilme ile Rabbini bilme arasında bir bağ kurması, insanın hakikatine en uygun olanıdır. Bu hadis-i şerife göre Allah’ı bilme, insanın kendisini bilmeye taalluk eder. Kendini bilmek, varlıktaki yerini idrak etmektir. Nefsini bilmek, iyi evlat, iyi ebeveyn, iyi insan olmaktır. İnsanlığa faydalı olmak nefsini bilmekten geçer. Acı ve musibetlere karşı sabırlı ve dirençli olmaktır. Ancak nefsini bilen, yüce ruhlar seviyesine yükselir ve Hz. Muhammed’in (s.a.v.) mukaddes ikliminden feyiz alır.³⁴

646 | db

Allah’ın bilinebilmesine ve mutlak hakikatin idrak edilmesine yönelik Filibeli’nin yer verdiği rivayetlerin hadis ıstılahında sıhhati tartışılır.³⁵ Ancak mana bakımından bu rivayetlerde Allah’ın zâtı, O’nu tefekkür etmenin değeri, insanın nefsini bilmesiyle Allah’ı bilmesi arasındaki hakikat bağına işaret edilmesi, Filibeli’yi bu görüşe sevk etmiş olmalıdır. Öte yandan “İnsan, vicdanıyla Allah’ı bilebilir mi?” sorusuna Filibeli “Hayır.” cevabını verir. Vicdanla Allah arasında ayniyet ilişkisi olmadığı için O’nu bilmesi mümkün değildir. Vicdan yüce yaratıcının hakikatini bilemez, ilahi mevcudiyetin vicdan üzerinde oluşan etkisini hisseder ve sezinler.³⁶

³² Bu rivayet hadis kaynaklarında bulunamamış olup, eserinde bu rivayete yer veren en eski âlimin Ebû Nuaym el-İsfehânî (öl. 430/1038) olduğu tespit edilmiştir. Bk. Ahmed b. Abdullah Ebû Nuaym, *Hilyetü l-evliyâ ve Tabakâtü l-asfiyâ* (Mısır: es-Saâde, 1974), 10/28.

³³ Nedim Yıldız, “İnsanın Arayışı: Kendini Bilmek”, *Felsefe Arkivi* 36/1 (2012), 7-15.

³⁴ Filibeli, *Beşeriyetin Fahr-i Ebedisi Nebimizi Bilelim*, 57-61.

³⁵ Felsefi düşünce ekolüne mensup kabul edebileceğimiz düşünürler genellikle görüşlerini dayandırdıkları rivayetlerin hadis ilmindeki sıhhat değerinden çok, anlam bakımından akla ve Kur’an’a uygunluğunu dikkate alırlar. Bu nedenle kimi zaman zayıf veya uydurma rivayetler onların eserlerine girebilmiştir. Benzer duruma Musa Carullah Bigiyef’in (1874-1949) eserlerinde de rastlamak mümkündür. Bk. Musa Carullah Bigiyef, *Büyük Mevzülarda Ufak Fikirler*, haz. Musa Bilgiz (Ankara: Kitâbiyât, 2001), 22; Musa Carullah Bigiyef, *Hatun*, haz. Mehmet Görmez (Ankara: Otto Yayınları, 2014), 114.

³⁶ Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, *Ruh Hallerinin İlmî -İlm-i Ahvâli’r-Rûh-*, haz. Hicret Osta (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2019), 79.

2. Allah'ı İnkâr Eden Materyalist Paradigmaya Filibeli'nin Cevapları

Filibeli dinî düşüncüyü ve manevi değerleri reddeden pozitivist ideolojiye karşı fikrî mücadelede bulunmuştur. Onun mücadelesi, dinî düşünceye sistemli bir şekilde hücum etmiş olan Baha Tevfik (1884-1914), materyalist Alman filozofları Ernest Haeckel (1834-1919) Ludwig Büchner (1824-1899) başta olmak üzere maddeci ve evrimci düşünörlere yönelik olmuştur. Onun bu konudaki eserleri bazen bilimsel, bazen de felsefî niteliktedir.

Bilindiği gibi materyalizm her türlü gerçekliğin özünü maddede gören ve maddenin dışında bir tözün olmadığını savunan görüştür. Materyalist evren tasavvuru da buna bağlı olarak evrenin bileşik cisimlerden, bu cisimlerin ise maddenin en küçük yapı taşı olan atomlardan meydana geldiğini savunur. Buna göre maddenin yaratılmamış olup tüm oluşumlar atomların hareketleriyle gerçekleşir. Evrende ilahi irade ve müdahaleye yer yoktur. Mutlak nedensellik geçerlidir. Tanrı ve ruh gibi dinî kavramlar anlamlı değildir.³⁷

Materyalist evren görüşüne itiraz eden Filibeli, evrenin yaratılmışlığı ve sonluluğu düşüncesini savunmuş, maddeye ilişkin bilimsel bilgilerin pek çoğunun kesinleşmemiş olduğundan hareketle, hakikati maddeye indirgemenin geçerli olmadığını ifade etmiştir. Materyalist dünya görüşünün temel iddiaları ve inkâr ettiği ilke ve esaslar şöyledir:

- a. Madde ve kuvvetin varlığının kendinden olması ve Tanrı tarafından yaratıldığının reddi.
- b. Maddenin ezeli olduğu ve yoktan yaratıldığının reddi.
- c. Tecrübenin sadece duyular alanıyla sınırlı olduğu ve sezgi, ilham, vahiy gibi iç dünyamıza ait tecrübelerin reddi.
- d. Tabiat kanunlarının sabit olduğu ve mucizenin türü metafiziksel müdahalelerin reddi.
- e. Yeryüzünde hayatın kendiliğinden oluştuğu, Tanrı tarafından can bulduğunun reddi.

³⁷ Charles Addison Gaskin, *The Quest for Eternity: An Outline of the Philosophy of Religion*. (Harmondsworth: Penguin Books, 1989), 12-13; Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002), 692.

f. Kâinatı tabiat kanunlarıyla açıklayarak bir Tanrı düşüncesine yerilmemesi.

g. Ruhun beyne ve kuvvete indirgenmesi, manevi hakikatinin inkârı.

h. İrade gibi ruhî hallerin tabiat kanunlarına ircası ve insan hürriyetinin reddi.³⁸

Filibeli yukarıdaki iddiaları uzunca bir şekilde ele almış ve özellikle madde ve kuvvetin kendiliğinden olduğu yönündeki iddiayı çürütmeye çalışmıştır. Bunun dışında onun materyalistlere cevabını üç konuda toplamıştır: Evrenin sonluluğu, ruhun ve Tanrı'nın varlığı ve Darvinci evrim teorisinin reddi.³⁹

Filibeli'nin ruhun hakikatine ilişkin görüşlerini yukarıda takdim ettiğimiz için burada tekrar ele almayacağız. Diğer taraftan onun Tanrı ve evrenle ilgili materyalistlere cevabının ana merkezini bilimin sürekli değişken oluşu ve bilimin verileriyle metafizik hakkında mutlak görüşlere/hükümlere varılamayacağı ilkesi oluşturur. Örneğin, evrenin yegâne hakikatinin madde ve kuvvet olduğu iddia edilmesine rağmen her ikisi de tamamen açıklanabilmiş değildir. Bilim sürekli madde ve maddenin yapı taşlarıyla ilgili yeni iddialar ve düşünceler ortaya atmakta, yeni sonuçlara varmaktadır. Bu nedenle, âlemi tamamen varsayımlara dayalı olarak bilimsel iddialarla açıklamak bizi kesin hakikate götürmez. Varsayımlar tikel varlıklar ve bunlar arasındaki ilişkileri açıklamaya yarasa da büsbütün evreni açıklamaya yeterli değildir. Bu nedenle evrenin sonsuzluğunu kanıtlayan bir bilgi sübût bulmadıkça, yegâne sonsuz varlığın Allah olduğu ve evrenin sonlu oluşu kabul edilmelidir.⁴⁰

Öte yandan tabiat kanunlarının bir kısmı bilimsel temellere dayansa da bunlar insan zihninin birer ürünü niteliğindedir. Maddeye ilişkin tüm genel yargılar da bir çeşit metafiziksel iddiadır. Çünkü maddenin duyular aracılığıyla tüm evrende aynı şekilde varlığını iddia etmek, duyuların imkanı bakımından muhaldir. Duyu ve tecrübenin dışına çıkılarak ortaya atılan bu görüş, ancak bir metafiziksel iddiadan ibarettir. Keza madde ve kuvvetin sonsuzluğu iddiası da böyledir. Evrende küçük bir nokta kadar olan dünyada yaşayan biz insanlar,

³⁸ Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 71.

³⁹ Cem Doğan, "Filibeli Ahmed Hilmi'nin Geç Dönem Osmanlı Materyalistlerine Cevapları", *Kutadgubilig Felsefe Bilim Araştırmaları* 24 (2013), 266.

⁴⁰ Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 72-74.

sadece sınırlı tecrübe ve duyuşsal algılarımızla evrenin geneli hakkında yargıda bulunamayız.⁴¹ Pozitivist bilim adamlarının madde, kuvvet ve enerjiyle ilgili gözlem ve deneylerden hareketle “maddenin ezeliği” iddiası insan tecrübesini aşar. Ayrıca bu yeni bir metafizik ihdas etmek anlamına gelir. Halbuki materyalistler metafiziği inkâr etmektedirler.⁴²

Filibeli'nin Allah'ın varlığına ilişkin savunusunun üçüncü basamağı evrimci paradigmaya yöneliktir. Esasen o, evrim terminolojisinde transformasyon olarak isimlendirilen ve canlılarda değişim ve dönüşüm anlamına gelen *istihâleyi* kabul etmiştir. Keza yeryüzünde insanın da içinde olduğu tarihi süreçte *tekâmül* fikrini de savunmuştur. O, tüm varlıkların şekilsel olarak değişime tabi olduğunu ve insanın geçmişten günümüze gerek düşünce düzeyi gerekse yaşam biçimi bakımından kemâle erdiğini, yani gelişmekte ve olgunlaşmakta olduğunu ifade etmektedir. Tarihin eski dönemlerinden yarı çıplak giyinebilen ve kullandığı aletler ilkel seviyede olan insanın günümüzdeki durumu, tam bir tekâmüle işaret eder. Ancak bu, J.B. Lamarck (1744-1849) ve C. Darwin'in (1809-1882) insanın ortak atadan evrilerek meydana geldiği ve Allah'ın yaratmasının söz konusu olmadığı tezinin doğru olduğu anlamına gelmez. Zira bu iddia kanıtlanamamış bir varsayımdan ibarettir. Ayrıca yüce Yaratıcı ve ruh inkâr edilirse insanın zekası, akli ve vicdanı ya tesadüfle ya da henüz keşfedemediğimiz başka bir şeyle açıklanacaktır. Bu ise kâinâtın onca güzelliği karşısında insanın durumunu açıklamaya elbette ki yetmez. Tekâmül ve istihâleyi kabul etmek, Allah ve ruhu inkâr etmeye sevk etmez. Evrimden dolayı Tanrı'yı inkâr etmiş olanlar, ancak bir varsayım üzerinden böyle bir sonuca ulaşmışlardır ki bunun bir ilmî değeri yoktur.⁴³ Filibeli'nin istihâle görüşüne dayalı olarak insanın da başka bir türden gelip geldiğiyle ilgili açık ifadelerine rastlayamadık. Ancak onun insana ilişkin değerlendirmelerinde ona yüklediği ulvî anlamı dikkate alırsak, onda böyle bir düşüncenin olmadığı sonucuna varabiliriz.

Öte yandan Filibeli'nin eserlerinde Allah'ın varlığına dair delilleri bulmak mümkündür. Onda ispât-ı vâcip için ilk delili kâinâtteki ahenk, uyum ve nizamdır. Kâinat kendi kendisiyle açıklanabilecek bir şey değildir. Sürekli değişim içinde, sonsuz çeşitlilik ve çoklukta olan bu âlem, neticede “bir şey”e ihtiyaç duyuyor. Bu eğer tabiat kanunları ise

⁴¹ Doğan, “Filibeli Ahmed Hilmi'nin Geç Dönem Osmanlı Materyalistlerine Cevapları”, 268.

⁴² Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 58.

⁴³ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*, 138-139.

bunları ne ile açıklarız? Kanunlar insan zihninde tanımlanan yasalar-
dır. Ancak bunların tabiatla ilişkisini açıklamak için başka bir varlığın
olması gerekir. Çünkü tabiat kanunları denilen yasalar, beşer idrakinin
kanunları olup, tabiatla elde edilen bilgilerden üretilmiştir. O halde ka-
nunlar kendini izah edemez. Bunları belirleyen ve maddeyle ilişkilendi-
ren bir vacibü'l-vücûd olmadığı takdirde, açıklamak mümkün de-
ğildir.⁴⁴

Yüce yaratıcının varlığına bir delil de insan da dahil olmak üzere
kâinattır. Aşağıda daha detaylı bir şekilde ele alacağımız üzere Filibeli
hem Kur'an'ın hem de klasik kelam ilminin yaklaşımıyla görünenden
görünmeyene kıyas yoluyla (İstishâd bi's-şâhid ale'l-gâib) Allah'ın var-
lığını kanıtlamaya çalışmıştır.

3. İnsan Tasavvuru

Filibeli Ahmed Hilmi bilindiği gibi materyalizm ve pozitivizme
karşı mücadele etmiş, ruhun ve Tanrı'nın inkâr edildiği bir düzlemde
öncelikle insanda ruhun olduğu gerçeğini savunmuştur. Filibeli ruhu,
inkârı mümkün olmayan bir varlık olarak tanımlarken onun insandan
ayrı, bağımsız bir şekilde olmadığını kanıtlamaya çalışmıştır. Buna ek
olarak din ve insan ilişkisini tartışan Filibeli, dinin insan ahlakı ve ma-
nevi huzuru için bir temel ihtiyaç olduğunu savunmuştur. Onun ruh
görüşü ve din insan ilişkisi yaklaşımı Tanrı tasavvurunun devamı nite-
liğinde görülebilir.

3.1. İnsan: Ruh ve Bedenin Vahdeti

İnsanlık Tarihi adlı eserinde insanın yeryüzündeki serüvenini et-
nolojik ve antropolojik şekilde inceleyen Filibeli, insanın özelliklerini
ırklarına göre belirtmiş ve yeryüzüne dört beyaz, sarı, kırmızı ve siyah
ırkın yayılmış olduğunu ifade etmiştir. Jeolojik devirler içerisinde
üçüncü zamana ait olduğu düşünülen baltaların ilkel insan tarafından
yapıldığı düşünülürse yeryüzünde insanın tarihi beş-altı yüz bin sene
olduğu kabul edilebilir. O Yahudi kaynaklarında geçen ve insanın yer-
yüzünde yedi bin yıllık geçmişi olduğunu kaydeden bilgiler hatalı ol-
malıdır.⁴⁵ İslâm literatüründe buna benzer bilgilerin İsrâîlîyyat olduğu
anlaşılır. Aslında eldeki kanıtlar ve insana dair fosiller insanlık

⁴⁴ Filibeli, *Üss-i İslâm*, 45-46.

⁴⁵ Talmud bilginlerine göre Adem'in yaratılış tarihinde ihtilaf vardır. Rabbi Yeoşua'ya göre Adem, 6 Nisan'da (MÖ 3 Nisan 3760), Rabbi Eliezer'e göre Adem, Roş Aşana'da (MÖ 7 Ekim 3761) yaratılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Rabbi Yaakov Culi, *MeAm Lo'ez, Yaratılış 2:7 tefsiri* .<http://meamloez.net/2018/05/03/yaratilis-27/> (İnternet Erişim: 20.12.2021)

tarihinin beş altı yüz bin olduğunu göstermektedir. İptidâi kavimler özellikle göçler neticesinde birbirleriyle karşılaşmışlar ve birbirleriyle karışmışlardır. Irkların çeşitliliği ve melez ırklar bu ihtilâttan kaynaklanır.⁴⁶

Öte yandan insanı bir varlık olarak incelediğimizde onun sadece bedenden müteşekkil olmadığını görürüz. İnsan muhtelif organlarından müteşekkil bir bedenden ve bu bedende varlığını gösteren bir ruhtan oluşmaktadır.⁴⁷ Böylece insan ruhu ve bedeni bakımından bir “manzume sistem”dir. Onu diğer canlılardan ayıran bir de idrak özelliği vardır.⁴⁸ Düzenli sistem şeklinde ifade edilebilecek olan bu yapı, tek başına ruh veya bedene ya da herhangi bir organa indirgenemez. İnsan hakikatte “ben” dediği şeydir. İnsanın cismaniyetini teşkil eden beden her dakika, hatta her saniye değişime uğrasa da “ben” değişmez. Mesela insan “ben çocukken, ben gençken, ben ihtiyarken...” dediğinde ömrün farklı zamanlarına ve bedenin farklı hallerine işaret etse de kendisi aynıdır. Hayat cismin sürekli yenilenmesiyle devam eder. İnsanda bu duyguyu koruyan ruhtur. Ruh, cismin tüm değişimine rağmen sabit kalır, çünkü o mutlaktır. İnsanın kimliği ve şahsiyeti ruh temelli bu *ben* duygusudur. Bu duygu ruh ve beden ilişkisi üzerine kuruludur. Ruh ve beden ilişkisi orkestra ve enstrüman gibi ayniyet ilişkisidir. Ne orkestra tek bir enstrümana indirgenebilir, ne de tek bir çalgı veya çalgı aletlerinin tamamı orkestranın kendisidir. Bilakis orkestra kendisini oluşturan farklı çalgı aletlerinin ortak adıdır. Enstrümanlar arasında uyum bozulduğunda nasıl ki ortada orkestra diye bir şey kalmazsa, insan âzâları arasındaki uyum bozulduğunda da “ben” diye bir şey kalmaz, insan ölür. İşte bir insanda hayatın devamını sağlayan şey cisimde tüm değişimlere rağmen uyumun olması ve buna dayalı olarak ruhun sûretle ilişkisini sürdürmesidir.⁴⁹

İnsanın fiilleri vicdandan gelir. Vicdan ruhun kendi kendini, aşamalarını ve davranışlarını bilişidir. Sezgi, fikir, duygu ve iradî fiiller gibi tüm ruhî fiiller vicdanın çeşitli halleri ve aşamaları niteliğindedir. Ruhî fiiller insan vicdanına dayalı davranışlardır. Kan dolaşımı ve hazım gibi fizikî fiiller ise fizyolojik davranışlardır. Her insan vicdanıyla şahsiyet bulur. Bu nedenle başkalarının fikirlerini ve duygularını asla onlar gibi bilemeyiz. Keza eşyaya dair bilgimiz de eşyadan vicdanımıza

⁴⁶ Şebbenderzâde Ahmed Hilmi Filibeli, *İnsanlık Âlemi Akvâm-ı Cihân*, haz. Abdullah Tark Ömeroğlu (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2021), 18-20.

⁴⁷ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*, 88.

⁴⁸ Filibeli, *Hikmet Yazıları*, 227.

⁴⁹ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*, 209-210.

yansıyanlardır. Vicdan insanın bilme vesilesidir. Keşif vicdanla gerçekleşir. Bilme ile hissetme arasında ayniyet vardır. Mesela muzdarip olmakla muzdarip olduğunu bilmek farklı şeyler değildir. İnsan davranışları üç türdür. *Birincisi* fizyolojik hareketlere çok yakın olan ve insanın hayvanlarla paydaş olduğu *hareket-i münakise* ve *sevk-i tabii*dir. Bunlar refleks tarzında hareketler olup, mekaniktirler. İnsan davranışlarının bu kısmı hayvanlarla aynıdır. Hayat boyu devam eden bu fiillere zamanla zeka, idrak ve hafıza eklenir. Bu haldeki ruhî fikirlere *fikrî faaliyetler* denir. Bunlar düşünsel boyutu olan ve insanın hayvandan ayıran davranışlardır. Bu kısımda akıl âlemin tesirinden uzaklaşarak hayal, soyut düşünme ve idrak etme seviyesine ulaşır. İlim, hikmet, sanat ve bilim aklın bu seviyesinde ortaya çıkar. Fakat zekadan istenilen şey aslında aklın ürettiği değil, aklın idare ettiği ameldedir. Mesela iyi düşünmekten maksat iyi ve muvafık suretle irade ve icradır. Dolayısıyla ruhî özelliklerin en ulvîsi iradedir. İrade his ve arzulardan bağımsız değildir. İrade ile kalp fiilleri yani duygusal niteliği olan davranışlar insan faaliyetlerinin üçüncü kısmını oluşturur.⁵⁰

652 | db

İnsan davranışlarının türlü türlü oluşu onda kesret olduğu anlamına gelmez. Bilakis insan tabiatında üç türlü birlik vardır: Gaye, amel ve vicdan. Gaye birliği şöyledir: Ruhî fiiller manevi mukadderâtımızın gerçekleşmesi için çalışırlar. İnsan bedeninin tüm organları şahıs ve ferdi muhafaza için çalışır. Amelî birlik organlarla aklın ve duyguların birliğidir. Mesela bir şeye karar verdiğimde, bu irâdî bir fiildir. Ancak irademe dayalı olarak bir karar verebilmem için önce aklımın o konuda bana telkinde bulunması, aklın da duygular tarafından beslenmiş olması gerekir. Bu amelî birliktir. Bütün insan faaliyetlerinde aynı sürecin işlenmesi ve aynı gayenin gözetilmiş olması davranışlarda vicdanî birliğe işaret eder. O halde ruhî fiiller bir gayeye hizmet etmeleri, benzer şekilde gerçekleşmeleri ve aynı vicdanda ihtiva olundukları için "hakikatte vâhittir"ler. Böylelikle insanda *ben* denilen şahsiyetin birliği tezahür eder.⁵¹

3.1.1. Ruhun Hakikati

Ruh görüşünde Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Fazlullah Hurûffî (1340/1394) ve Bedreddin Simâvî'nin (öl. 823/1420) fikirlerini sentezlemiş görünen Filibeli ruh kavramına ilişkin insanî, nebatî ve hayvanî şeklindeki ayırma karşı çıkmıştır. İnsanı anlamaya ve onu diğer canlılardan tefrik etmeye yönelik böyle bir sınıflandırmanın

⁵⁰ Filibeli, *Ruh Hallerinin İlmî*, 67-80.

⁵¹ Filibeli, *Ruh Hallerinin İlmî*, 83-84.

olabileceğini ifade eden Filibeli, ancak bunun ruh kavramı hakkında yanlış bir anlayışa sebep olduğunu söylemiştir. O, ruhu vahdet-i vücûd ilkesiyle birlikte anlamlandırmakta ve onu “nurullah (Allah'ın nuru)” şeklinde mutlak bir varlık olarak açıklamaktadır. Mutlak varlık tek tek her bir insan ile tecessüm etmekte ve böylece ruhlar birbirlerinden tefrik edilmektedir.⁵² Ruhun insan bedeniyle ilişkisinden nefis doğmaktadır. Nefs, ruhun bir bedende var olmasıdır. Dolayısıyla ruh mutlak, nefis ise mukayyedir. Ruh bir deniz gibi, nefis ise o denizin bir dalgası gibidir; biri tümel, diğeri tikeldir. Yalnız hakikatte nasıl ki dalga deniz ilişkisi iki farklı varlık alanına işaret etmiyorsa ruh ve beden de aslında tek şeydir. Zıtlıklar bizim idrakimizi kolaylaştıran araçlardır. Ruh ve beden zıtlığı böyledir. Bedenle gölgesinin tek varlığa ait olması gibi ruh ve cisim de varlık açısından iki farklı öz değil, bilakis tektir. Ama idrak kanunu gereği biz bunları farklı adlandırmaktayız. Şu var ki cisim gölge, ruh hakikattir.⁵³ Bedenle tecessüm halindeki ruh insan şahsiyetini oluşturur. Bu durumda da ruh vahdet halinde olup, bedenden harîç, ayrık bir varlık değildir.

İnsanda ruh denilen bir gerçekliğin olduğu “hiss-i kable'l-vukû”, keşif çeşitleri, tulûat, geleceğe dair haberler ve beş duyu haricinde kalan hisler, insanın sadece bedenden müteşekkil olmadığına ve tecessüm halindeki ruhun tezahürlerine işaret etmektedir. Ruhun mahiyetine gelince o, bâki bir hakikattir. Tecrübe alanına girmemesinden dolayı anlaşılması zordur. Bununla birlikte mutlak bir varlık olan ruh cisimle birleştiğinde maddeleşmiş bir mana olur. Ancak ruh, cesed gibi sonlu değildir. Cesed yok olduğunda ruha ne olmaktadır, sorusunun cevabında ise tecrübe ve akıl sahasının dışında olduğu için kesin bir sonuca ulaşamaz. Ancak Filibeli bu konuda İbnü'l-Arabî'nin görüşüne uyararak, ruhun misal âlemi olarak adlandırılan berzahta, dağılmamış bir surette nûrânî bir cismâniyet ile varlığını sürdürdüğünü kabul etmiştir. Bu kabul, bilimsel bir bilgiye veya akla değil, keşf ve müşâhedeyle dayalıdır.⁵⁴

İnsan ruhunun bekâsı mümkündür, aksi sabit olmadığı müddetçe bu akla zıt değildir. İnsan ruhu vahdet ve şahsiyet sahibidir. Ruh, yapısı gereği bilimin konusu değildir. Bilim evrenle ilgili çıkarımlar yapar ve çeşitli sonuçlara ulaşabilirse de vicdanımızda yer bulan ruhun varlığı ve keyfiyeti hakkında bilgi veremez. Bu nedenle ruhun varlığını

⁵² Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*, 213.

⁵³ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*, 192-195.

⁵⁴ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*, 213-214.

sorgulamak veya onu reddetmek bilim adamlarının uzmanlık alanı dışındadır. Ruhun bekâsı hakkında bilimsel iddialara oranla felsefeye veya keşfe dayalı görüşler daha değerlidir.⁵⁵

3.1.2. Ruhun İnkârının Reddi

Filibeli materyalist düşüncenin antik çağdan günümüze değişmeyen ender nazariyelerden birisi olduğunu ve materyalizmin geçmişten günümüze aynı delilleri ileri sürdüğünü belirterek, bu düşüncede olan çağdaş Batı düşünürlerinin ruhu inkâr eden görüşlerini reddetmiştir. Batı'da özellikle 18 ve 19. asırda güçlü bir şekilde savunulan maddeci görüş, temelde ruh ve Tanrı gibi metafiziksel varlıkları reddederken, ruhu bedensel kuvvete ve maddeye indirgiyordu.⁵⁶ Fransız materyalist düşünür Baron d'Holbach (1723-1789) ruhu "insan bedeninde organların mekaniğinin neticesi", Alman bilim ve siyaset insanı Karl Vogt (1817-1895) "bedenin bir faaliyeti", Hollandalı bilim insanı Jacob Moleschott (1822-1893) ise "Safranın karaciğere, idrarın böbreklere nispeti neyse idrakin de beyine nispeti odur." şeklinde açıklamışlardır. Alman hekim ve düşünür Ernst Haeckel'e (1834-1919) göre müstakil bir varlık olarak ruh diye bir varlık yoktur. Canlılık, hücrelerin kimyasıyla ilgilidir. Hücreler tıpkı lezzet ve kokunun cazibesi gibi birbirleri arasında canlılığı meydana getiren çekim vardır. Cinsî münasebet bu çekimin bir parçasıdır. Dolayısıyla canlılık tamamen fizyolojik bir süreçtir. Ceninin iki zıttın, yani erkek ve dişi hücrelerin birleşmesiyle meydana geldiğini ifade eden Haeckel, canlılığı zıt kuvvetlerin toplamına indirgemiş, hücrelerin görevlerini idrak etmiş bir yaratıcı kuvvete sahip olduklarını savunmuştur.⁵⁷

Filibeli tüm bu görüşleri iki açıdan eleştirir: *Birincisi*, bilim adamlarının ruh gibi metafiziksel bir kavram hakkında kesin bir dille konuşmaları, *ikincisi* ise bu konuda dogmatik davranmalarıdır. İlginç bir şekilde bilim adamlarının dinî kesimi dogmatik olmakla suçladığı bir ortamda, tam tersine bilim adamları "bilimi dogmatikleştirmek"tedirler. Çünkü onlar ulaştıkları bilgiyi mutlak hakikat olarak kabul ediyor ve bunun üzerinden nazariye üretiyorlar. Halbuki bilimsel yöntem gözlem ve deneyin imkanlarıyla sınırlıdır. Maddenin ötesine dair görüşleri bilimsel veri gibi sunma veya mutlaklaştırma bilimi dogmatik hale getirmektedir. Onlar en azından kendi yöntemleriyle ruhun

⁵⁵ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mükün müdür?*, 214-215.

⁵⁶ Ruhun varlığını inkâr edenlerin argümanlarına yönelik eleştiriler için bkz. İbrahim Coşkun, *Ateizm ve İslam* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 65-70.

⁵⁷ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mükün müdür?*, 112-113.

bilinemeyeceğini itiraf etselerdi daha ahlakî olurdu. Diğer taraftan bilim adamının, hücreye “idrak etme ve yaratıcı vasfını haiz” gibi yakıştırmalarda bulunması, bilimsel yöntemin dışına çıkması ve kendi kendisiyle çelişmesidir. Nasıl ki “İnsan görüyor, o halde taşlar da görüyor, zira insan madeni şeylerden müteşekkildir, taş da madendir, bundan dolayı taşın da görmesi zaruridir.” şeklindeki akıl yürütmenin safсата olması gibi hücreleri insana kıyas ederek “görevlerinin idrakinde olan yaratıcı kuvvet” şeklinde tavsif etmek de safساتadır.⁵⁸

3.2. Din-İnsan İlişkisi

Dinin insanla ilişkisi onun tanımıyla başlar. Din her insanın öyle ya da böyle inandığı ve hissettiği bir gerçektir. Hatta o kadar insana ait gerçektir ki, din ve insan eş anlamlı gibi telakki edilmiştir. İslâm açısından din, “Vâcibü'l-Vücûd'a itikad” demektir. Vâcibü'l-Vücûd, kendi kimliğimiz başta olmak üzere kâinatı anlam ve izah etmek için muhtaç bulunduğumuz küllî ve nihai hakikattir.⁵⁹

Dinde bir sîret ve sûret vardır. Sîret ve hikmet dinin özünü ve amacını; sûret ise şeklini ve kurallarını ifade eder. Her din hikmetli esaslarla ortaya çıkar. Ama tekâmül kuralı gereği, zaman ilerledikçe gelişir ve dönüşür. Dinler tarihi incelendiğinde dinlerin neredeyse tamamında sûretin sîretin önüne geçtiği görülür. Dinde hikmet ve sîret ortadan kaybolup, sûret öne çıkınca gaye de kaybedilir. Mütefekkir ve nezih vicdanlar dinî alandan çekilir, din ve dinî hizmetler kaba, sofu, şekilci ve açgözlü insanların eline geçer. Böylece şu sonuçlar ortaya çıkar: *Birincisi* böylesi insanların kontrolüne giren din artık cehalet kısıkcındadır. Çünkü bu insanlar dinin hikmet ve maslahatlarını kavrayamamış ve dinin makâsıdını idrak edememiş olduklarından din mefhumunu anlamamışlardır. Bunların elinde din bir taassup ve muhâfazakarlık aracına dönüşmüştür. *İkincisi* din sûrete indirildiğinde, dinin işlevi artık insan hukukunu korumak değil, beşer idrakini dar kılıplara hapsetmekten ibaret olur. *Üçüncüsü*, hikmet ve hakikat din düşmanı zannedilir. Dinin sürekli değişen zamanın ve toplumun şartlarına göre yenilenen vechesi ihmal edilir. Din geçmişi kutsamak ve onu olduğu gibi korumanın aracına dönüşür; toplumun ihtiyaç duyduğu şeylere cevap üretebilecek kabiliyetini kaybeder. Böyle bir dini anlayışın hüküm sürdüğü bir toplumun “yokluğu varlığından hayırlı”

⁵⁸ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*, 116-118.

⁵⁹ Filibeli, *Üss-i İslâm*, 14.

şekilde sürünmesi veya başka toplumların esiri olması kaçınılmazdır.⁶⁰

Dinin sadece şeriat ve tarikate indirgenmesi onun esaslarıyla değişkenlerinin ayırt edilememesine neden olmuştur. Halbuki dinin sabit esaslarının yanında zamanın ilerlemesiyle değişen şartlara uygun tatbikatı anlamına gelen ve yenilenen boyutu vardır. Terakki ve tekâmül, yani gelişim ve yetkinleşme/olgunlaşma Allah'ın bu kâniatın özüne yerleştirdiği bir ilkedir. Her şey doğar, değişir ve ölür. Sadece mutlak hakikat olarak yüce Allah değişmez. Ancak hadiseler tekâmüle mahkûmdur: “... O her an bir yaratma halindedir.”⁶¹

Her ne kadar dinlerin çeşitli tasnifleri yapılmışsa da onda esas olan “Cenâb-ı Hakk'ı itiraf, Hakk'ı marifet, O'nun rızası ve O'na itaattir.” Böylece o Allah'a teslimiyet ve O'na bağlılık anlamında mutlak bir hakikattir. Bu amaçla ritüelleri, görünümleri ve tarihi somutlaşmaları bir tarafa, yukarıda belirtilen amaca yönelik din hakıdır. Dinleri hak ve bâtil diye ikiye ayıran şey onların ikincil yönleridir. Bu ise dinlerde akıl ve hakikatten uzaklaşma durumunda söz konusu olur.⁶²

656 | db

Din öyle bir hakikattir ki her insan onu samimi bir duygu ile hisseder. Din beşer fitratında mevcut olan zorunlu bir ihtiyacın karşılığıdır. İnsanlar behimî sûretten mukayese ve istidlal seviyesine yükseldikleri zamandan beri din mevcut olmuştur. Din insanlara vahiy ve keşif yoluyla ihsan edilmiştir. Her insanın fitratında birtakım hisler vardır ki din, bu duyguların en yücesidir. İnsan doğasındaki güzellik, iyilik ve doğruluğa ilişkin hassasiyetler din ile kuvvetlendirilmezse, bu duygular en güçlü destekten mahrum bırakılmış ve zayıf düşürülmüş olur.⁶³

İnsanı diğer canlılardan ayıran sıfatı idrak kabiliyetidir. Fıtratında bulunan bu yetenekle insan, kendisine vahye dayalı bir din tebliğ edilmediği dönemlerde de din duygusunu keşfetmiştir. Tarihte ortaya çıkmış pek çok beşerî din, bu gerçeğin tezahürüdür.⁶⁴ Bu, idrakin alanının tecrübeyle sınırlı olmadığına da delilidir. İdrak ilahi bir lütuf olarak Allah'ın varlığını ve kâinatta var ettiği ilahi kanunları bilebilir. Bununla birlikte idrak, kendisine yardım eden bir bilgi ile desteklenmezse yanılabilir. Aristo ve Eflatun gibi düşünürlerin Tanrı tasavvurunda

⁶⁰ Filibeli, *Üss-i İslâm*, 87-90.

⁶¹ er-Rahmân 55/29; Filibeli, *Üss-i İslâm*, 93-94.

⁶² Filibeli, *Üss-i İslâm*, 32.

⁶³ Filibeli, *Üss-i İslâm*, 13.

⁶⁴ Filibeli, *Üss-i İslâm*, 16.

bulunmaları idrakin sınırlarını, bu tasavvurda yanılmaları ise insanın peygambere olan ihtiyacını gösterir.⁶⁵

İrfan ve hikmet ile eşitlenmiş bir din, insan için zorunlu bir ihtiyaçtır. Bu yönüyle din fikri, insan idrakinin zorunlu sonucudur. “Ben kimim?”, “Nereden geldim?”, “Nereye gidiyorum?” gibi var oluşsal soruların cevabı ancak bir yüce kudretle anlam bulur. İnsan bedeninin gıdaya ihtiyaç duyduğu gibi ruhun da muhtaç olduğu bu anlam, ancak bir din ile mümkündür. Aynı şekilde ahlakın tam anlamıyla gerçekleştirilmesi için din duygusuna ihtiyaç vardır. Bir davranışın faziletli olabilmesi için onun yüce yaratıcıya iman ile birleştirilmiş olması gerekir. Dinsizlikle ahlaki fazilet bir araya gelmesi mümkün olmayan, ancak istisnai olarak görülebilen bir şeydir. Bu ise topyekûn insanlık adına bir fayda vermez. Kalbî duyguların kemali, vicdanın ölmemesi, hikmetin anlaşılması, siyaset, iktisat ve toplumsal hayatta ahlakın gerçekleşmesi için din zorunlu bir ihtiyaçtır.⁶⁶ Dinsizlik toplumda ahlakın kaybolması, mutluluğun yitirilmesi, toplum ve özgürlük fikrinin kaybolması gibi sonuçları gerektireceğinden, din insan için vazgeçilmezdir.⁶⁷

Görüldüğü gibi Filibeli dini insan için zorunlu bir inanç ve fikir olarak tanımlamakta ve buna iki açıdan delil sunmaktadır. *Birincisi* tarihî tecrübe, *ikincisi* ise insanın ruhî ve ahlaki ihtiyacıdır. Tarih boyunca milyarlarca insanın dine inanmış olması onun hakikatinin başlıca delilidir. Din fikri insanın tarihi kadar eskidir. Bulunan en eski fosillerde bile insanlarda dinî inancın olduğuna dair izler barındırır. Kabirlerde dikilen büyük taş parçaları, kabirlerin düzenleri ve daha pek çok alamet buna işaret etmektedir. Diğer taraftan insanın var oluşunu anlaması ve zihnini meşgul eden sorulara cevap bulabilmesi ancak dinle mümkün olmuştur. İnsanın dinle ilişkisi ruhun ihtiyacı bakımından zorunludur. Ruhun manevi gıdalara gereksinimi inkâr olunamaz. Bu nedenle herhangi bir dine inanmayan birisi bile din fikrini aklından çıkaramaz. Dinin insan için zorunlu olmasının bir diğer nedeni ahlaki boyutudur. Din, ahlakın en güçlü sebebi olduğundan insan için zarûrî ihtiyaçtır.

4. Allah ve İnsan Tasavvuru İlişkisi

Filibeli'de Allah tasavvuru vahdet-i vücûd düşüncesiyle şekillenmiştir. Ancak onda vahdet-i vücûd düşüncesi, insanın âlemdeki

⁶⁵ Filibeli, *Hikmet Yazıları*, 202.

⁶⁶ Hilmi Ziya Ülken, “Şebbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi”, haz. Hüseyin Rahmi Yananlı, *İslâm Tarihi* (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2021), 45-51.

⁶⁷ Aydın, “Filibeli Ahmed Hilmi'nin Din Anlayışı”, 78-79.

sorumluluğunu ve görevini ortadan kaldırmaz. Nitekim onun *vü-cûdiyyûn* (panteizm) düşüncesinin en önemli düşünürü olarak gördüğü Spinoza'nın varlık düşüncesini, insan iradesine yer vermediği gerekçesiyle eleştirdiğini görmekteyiz.⁶⁸ Ahlak ve sorumluluğun hiçe indirildiği *cebr* düşüncesi, vahdet-i vücûd görüşünün savunucusu olarak Filibeli'de söz konusu değildir.

İslam'da müfrit cebr düşüncesini olmadığına altını çizen Filibeli "*Allah dilediğini şaşırır, dilediğini de doğru yola sevk eder.*"⁶⁹ meâlindeki ayet(ler)den dolayı Batılı düşünürlerin İslam'ı cebr dini gibi telakki etmelerini tenkit etmiştir. İnsan tasavvurunda idrak ve iradeyi en ulvi özellik olarak tanımlayan Filibeli, hidâyet ve dalâletin "*İnsana çalıştığından başka bir şey yoktur.*"⁷⁰ ayeti bağlamında değerlendirilmesini ister. İnsanın ahlaki sorumluluğu bu tür ayetlerle sabittir. Hidâyet ve dalâlet esasen Allah'ın kudretindedir. Ama Zât-i Bâri hidâyet yolunu göstermeleri için insanlara peygamberler göndermiş ve insanlara akıl, idrak ve his gibi sıfatlar vermiştir. İnsan bu sıfatlarıyla hayır ile şerri tefrik eder. Hayrı dilerse Allah ona hidâyet verir, şerri dilerse dalâlet verir. Hidâyet ve dalâleti böyle anlamak hem ilahi hakikati kabul hem de insanın sorumluluğunu ikrar ve izhar eder. Ayrıca hidâyetin Allah'a nispet edilmiş olması, iman ehlinin gurur ve kibirden men edilmesi içindir. Bu ayetlerle insan, Allah'tan bağımsız olmadığını bilir ve O'nun yardımı olmasaydı hidâyeti bulamayacağını idrak eder. Diğer taraftan dalâlet ehlini de tahkir etmekten sakınır. Hidâyet ehlinin dalâlet ehline düşman olmasını engeller. Filibeli'ye göre bu tarz ayetler hidâyet ehli için ibret, dalâlet ehli için rahmet vesilesidir. İnsan fiillerinde cebr olmadığına bir delil de İslam'ın dünyada yayıldığı ve güçlü olduğu dönemlerin özgürlük fikrinin egemen olduğu devirlere denk gelmiş olmasıdır.⁷¹

Filibeli'de Allah ve insan tasavvuru bağımsız değildir. Düşüncesinin mihverine varlıkta birlik ilkesini yerleştirmiş olan Filibeli, insanı da o bağlamda değerlendirir ve yorumlar. Bu anlamda insan Allah'ın varlığının delilidir. İnsan üzerine yapılan bir tefekkür Allah'ın varlığına dair tecrübî delil demektir. Organların uyumu, vicdan mefhumu, akıl, duygu ve idrak melekeleri ile fiziksel ve aklî kabiliyetleri sayesinde insan tabiata yön veren bir varlıktır. İnsanın bu muntazam ve yetkin özelliklerini iki türlü açıklama ihtimali vardır: *Birincisi* tamamen

⁶⁸ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkin müdür?*, 93-95.

⁶⁹ el-Fâtır 35/8.

⁷⁰ en-Necm 53/39.

⁷¹ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkin müdür?*, 95-97.

tesadüfe ve tabiatın kendi amaçsız sevkine; *ikincisi* ise sonsuz bir irade, kudret ve hikmete dayalıdır. Birinci görüş cehalet, önyargı ve inadin sonucudur. İkincisi sâlim akıl, insaf ve vicdanın sonucudur. İnsan Allah'ın bir eseri ve yeryüzündeki aynası gibidir. Bilim ve felsefe bile "Bir şey kendi kendine böyle olmuş." demez. Bilim hep "nasıl" sorusunun cevabını arar ve bir nedenin izini kovalar. Bir şeyin kendi kendine olduğunu söylemek bilimin de kabul edeceği bir şey değildir. İnsan ve tabiatın varlığını tesadüfe bağlamak sadece Allah'ı değil, akli ve bilimi de inkârdır.⁷² Böylece Filibeli insan ve kâinât üzerinden Allah'ın varlığını ispatlamaya çalışmış, Allah'ı inkârı bilim, felsefe ve vicdanı inkâr ile eşitlemiştir.⁷³

İnsanın değeri onun Allah'la ilişkisi ile tespit edilir. Zira insan düşünen ve ahlak sahibi olan bir varlıktır. Düşünmek insanı ahlak ve ır-fana sevk eder. Eğer insandan bunlar alınır, ondan geriye bir şey kalmaz. İnsanın hayatı yemek, içmek, uyumak, sohbet etmek, gülmek, eğlenmek vs. şeylerle doludur. Eğer ömürden tefekkürü çıkarırsak, zamanın pek çoğunun behimî işlerle geçtiği anlaşılır. İnsan hayatı tefekkürle geçen zamana mahsustur. Ancak bu düşünme eylemi, sıradan işler için bir "kafa yorma" değildir. Övgüye mazhar olan tefekkür aşk ve hakikat yolundaki zihnî eylemdir. Yalnızca mutlak hakikati, yani yüce yaratıcıyı düşünen insan mütefekkir ismini almaya hak kazanır. Bu noktada ibadet fiilini de düşündüğümüzde tefekkür ve ibadet ilahi hakikate yaklaştıran en büyük fazilettir. Çünkü ibadet, samimi duyguyla Allah'a yaklaşmaktır. Hürmetle O'na aşk ve sevgi vesilesidir. Beşer için ilahi hakikat uğruna yapılan ibadetten daha ulvî bir amel yoktur. Âbid, Hz. Peygamber'in *tefekürü's-sâati hayrun mine's-seneti* müjdesiyle tebçil edilmiştir.⁷⁴

Öte yandan insanın benliğinin kemale ermesi ancak özgürlüklemdir. Düşünce, ifade ve irade özgürlüğü insanın temel haklarından. Ancak irade özgürlüğü ile hayvanî bağımsızlığı tefrik etmelidir. İnsanların özgür düşünceye sahip olduğu bir toplum gelişmeye açıktır. Ancak özgürlüğün sınırsızlık ve kayıtsızlık gibi algılandığı toplumlar çökmeye mahkûmdur.⁷⁵ İslâm tarihinde fikir özgürlüğünün ortadan kaldırılması felakete neden olmuş, dünyada Müslümanların gücü veya medeniyeti kalmamasına neden olmuştur.⁷⁶ Bu sebeple insan, ne büsbütün

⁷² Filibeli, *Üss-i İslâm*, 48.

⁷³ Coşkun, "Filibeli Ahmet Hilmi'nin Allah Tasavvuru", 321.

⁷⁴ Filibeli, *Beşeriyetin Fahr-i Ebedisi Nebimizi Bilelim*, 50-52.

⁷⁵ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*, 13.

⁷⁶ Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 99.

mutlak hakikatten bağımsız behimî bir varlık, ne de hayvanlar gibi mekanik davranışlar sergileyen, akıl ve idrakten mahrum bir varlıktır.

Filibeli'de vahdet-i vücûd bir yandan varlığın hakikatte birliğini savunurken, diğer yandan tabiatta, insana ayrı bir benlik tanımak sûretiyle, onu irade-i cüz'iyyesiyle yüce yaratıcıya karşı sorumlu bir kişi kılmaktadır. Onun ifadesiyle tabiat ve insanın yaratılışı his, idrak ve irade suretiyle tecelli ve tezâhür eden "benliği" ikrar ve kabul niteliğindedir.⁷⁷

Öte yandan Filibeli'nin Allah ve insan tasavvuru ile din anlayışını yaşadığı dönemden bağımsız okuyamayız. Tanrı'yı hakikatin kendisi, ruhu ise insanın varlığının bütüncül parçası olarak tanımlamasını materyalizm ve pozitivistizm reddiye çabasıyla ilişkilendirebiliriz. Nitekim o maddeciliğin yayıldığı bir dönemde Tanrı ve ruhun varlığını temellendirmeye çalışmıştır.

Sonuç Yerine

Osmanlı'nın son dönem fikir adamlarından Filibeli Ahmed Hilmi, insan ve Allah görüşüyle dinî bir temellendirme içerisinde olmuştur. Tasavvufî düşünceyle kelam ve felsefenin birlikte tecessüm ettiği bir düşünür olarak Filibeli, insanı ruh ve ceset bütünlüğüne sahip, kâinatın seçkin varlığı olarak tanımlamış, dini, insanın zorunlu gerçeği olarak kodlamıştır. Vahdet-i vücûd ekolüne mensup biri olarak insanı Allah'ın emir, irade ve kudretinin tecellisi olarak tanımlamıştır. Bu bir bakıma insanla yaratıcı arasında varoluşsal bir bağ kurmak anlamında görülebilir. Böyle bir zeminde insan kendi başına var olmuş, tesadüfî bir canlı değil, bir gaye ile yaratılmış ve yeryüzünde hakikatin işareti niteliğinde bir mazhariyettir. Böylece insan ilahi tecellileri medârıdır. Böyle bir yaklaşımla insanın ulvî değeri apaçık ortadadır.

Materyalizm ve pozitivistizm gölgesinde büyük bir ahlak sorunu yaşayan insanın dinden koparılması büyük bir felakettir. Filibeli'nin insan ve din arasındaki bağı zorunlu kabul etmesi insanın idrak kabiliyeti, dinin insan vicdanındaki karşılığı, insanın anlam arayışı ve ahlakın dinden bağımsız inşa edilemeyeceği ile temellendirilmiştir. Tarihte her ne kadar ahlakın otonomluğunu savunan pozitivist düşünürler olsa da din ve ahlak arasındaki ilişki İslam'da tartışılmaz niteliktedir. Filibeli'nin insanı idrak ve ahlak sıfatlarıyla bütünlükten ve kemâli

⁷⁷ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkin müdür?*, 102.

ancak bu iki sıfatla mümkün gören yaklaşımını bu düşünceye matuf okumalıdır.

İbnü'l Arabî'de neş'et eden vahdet-i vücûd görüşü, Filibeli'nin düşüncesini köklü biçimde etkilemiş ve şekillendirmiştir. Onun mutlak varlık, âlem ve insan görüşünde bu hususu açıkça görmekteyiz. Vahdet-i vücûd, her ne kadar Allah âlem ayırımı sorunuyla karşı karşıya olsa da insanı yaratıcıdan koparmak ve onu maddeyle sınırlandırmak isteyen pozitivist görüşe karşı topyekûn âlemi anlamdırma çabası olarak görülebilir. Bu zâviyeden bakıldığında sadece insan değil, her bir varlık Zât-ı Bârî'nin isim ve sıfatlarının tecellisi durumundadır. Bu yaklaşım, doğayı Tanrılaştırma eğiliminde olan panteizm veya pananteizmle ilişkilendirilmemelidir. Zira Filibeli'de okuduğumuz vahdet-i vücûd anlayışının hiçbir yerinde insanı Tanrılaştıran bir düşünce göremeyiz. Bilakis tevhid fikrinin zorunlu sonucu olarak vahdet-i vücûdu savunmuş, yüce yaratıcıyı yaratılmışlara benzeten antropomorfist Tanrı tasavvurunu veya onu salt bir zihnî ilkeye indirgeyen tenzihçi görüşü eleştirmiştir.

Filibeli'nin Allah ve insan tasavvuru din, ahlak ve irfanı temellendirme niteliğinde görülebilir. Tüm varlığı ilahî hakikatin tecellisi olarak okumak, son iki asırdır geri kalmışlık duygusuyla yönünü Batı'ya çeviren fakat Batı'nın bilimsel düşüncesi ve iş ahlakı değil de yaşam kültürü ile tüketim ahlakını örnek almakta olan Müslümanların varlığı adlandırma ve hayatı anlamlandırma sorununa çözüm olabilir. İslamcılık eğer çağdaş dünyaya bir söz söyleyecekse Filibeli örneğinde olduğu gibi ilim ve irfanla yoğrulmuş bir kelam geliştirmeli, değerlerini İslâm'ın hikmet yüklü esaslarının yanında bilim, felsefe ve ahlak ile inşa etmelidir.

db | 661

KAYNAKÇA

- Âlûsî, Muhammed. Rûhu'l-Meânî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Aydın, Ömer. "Filibeli Ahmed Hilmi'nin Din Anlayışı". İstanbul Üniversitesi İlahiyat Dergisi 4 (2001), 69-85.
- Bigiyef, Musa Carullah. Büyük Mevzûlarda Ufak Fikirler. haz. Musa Bilgiz. Ankara: Kitâbiyât, 2001.
- Bigiyef, Musa Carullah. Hatun. haz. Mehmet Görmez. Ankara: Otto Yayınları, 2014.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. Sahih-i Buhârî. thk. Mustafa Dîb Elboğa. Yemâme-Beyrut:Dâru İbn Kesîr, 1987.
- Cevizci, Ahmet. Felsefe Sözlüğü. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002.
- Coşkun, İbrahim. "Filibeli Ahmet Hilmi'nin Allah Tasavvuru". Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı. 07-09 Mayıs 2014. İstanbul, 2014, 319-345.
- Coşkun, İbrahim. Ateizm ve İslam. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2018.
- Culî, Rabbi Yaakov. MeAm Lo'ez, Yaratılış 2:7 tefsiri, t.y. <http://meamloez.net/2018/05/03/yaratilis-27/> (İnternet Erişim: 20.12.2021).

- Doğan, Cem. "Filibeli Ahmed Hilmi'nin Geç Dönem Osmanlı Materyalistlerine Cevapları". *Kültürel Felsefe Bilim Araştırmaları* 24 (2013), 254-282.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah. *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*. Mısır: es-Saâde, 1974.
- Filibeli, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi. *Hikmet Yazıları*. haz. Ahmet Koçak. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- Filibeli, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi. *Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*. haz. Erdoğan Erbay-Ali Utku. Konya: Çizgi Kitapevi, 2012.
- Filibeli, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi. *Beşeriyetin Fahr-i Ebedisi Nebimizi Bilelim*. haz. Rukiye Özer. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2017.
- Filibeli, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi. *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür? Yahut Huzur-ı Fende Mesâlik-i Küfür*. haz. Saliha Çetinkaya. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2019.
- Filibeli, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi. *Ruh Hallerinin İlm-i Ahvâli'r-Rûh*. haz. Hicret Osta. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2019.
- Filibeli, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi. *İnsanlık Âlemi Akvâm-ı Cihân*. haz. Abdullah Tarık Ömeroğlu. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2021.
- Filibeli, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi. *Üss-i İslâm*. haz. Hicret Yavuz. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2021.
- Gaskin, Charles Addison. *The Quest for Eternity: An Outline of the Philosophy of Religion*. Harmondsworth: Penguin Books, 1989.
- Kaya, Mahmut. "Tasavvur". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/126-127. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Kılıç, Mustafa Erol. "Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri". İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.
- Koçak, Ahmet. "Bir Balkan Muhaciri: Filibeli Ahmed Hilmi ve "Hikmet" Gazetesinde Balkanlar". *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*. 2/2012 (Balkan Özel Sayısı), 252-273.
- Tanrıverdi, Hasan. "Vahdet-i Vücûd ve Panteizm Karşılaştırması". *Dini Araştırmalar* 14/40 (2012), 65-89.
- Tirmizî, Muhyammed b. İsa. *Sünen-i Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Ülken, Hilmi Ziya. "Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi". haz. Hüseyin Rahmi Yananlı. *İslâm Tarihi*. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2021.
- Yıldız, Nedim. "İnsanın Arayışı: Kendini Bilmek". *Felsefe Arkivi* 36/1, 2012, 7-15.

God and Human Conceiving According to Sehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi

Mustafa ÜNVERDİ*
Veysi ÜNVERDİ**

Extended Summary

Ahmed Hilmi from Filibe is a thinker who lived in the last period of the Ottoman Empire. As a thinker influenced by Sufism, he produced works in philosophy, theology, history and literature. Despite the currents of Ottomanism, Turkism and Westernism that were prevalent during his lifetime, he is accepted in the Islamist line.

Born in Plovdiv and raised in Istanbul, Filibeli was also in Beirut and Egypt. He is not only a thinker but also a person of action. For this reason, he was exiled and the publication of the Hikmet newspaper, which he published, was stopped. Filibeli, who is entirely against the West's understanding of life culture and morality, argued that we should be eclectic towards the Western world and stated that we should imitate the West in science and technology instead of blindly imitating them.

Man and God are among the most talked-about subjects throughout history. What kind of a human being is, his need for religion and the truth of the soul are essential topics in conversations about human beings. On the other hand, who is the creator of the universe, proofs of God's existence, and various God conceptions are among the essential topics of discussion.

Filibeli's view of humans is centralized in the unity of soul and body and the concept of understanding and morality. He defended a truth called the soul in man. However, like the spiritualist view, it did not reduce the essence of man to the spirit. The soul is not divided into humans, animals, and plants. The truth of the soul is unique and manifests in each person separately. According to the principle of unity of existence, the soul is the light of Allah and is absolute. Absolute truth is embodied with each person one by one, and thus souls are distinguished from one another. When a person says "I," he does not mean only his soul, nor only his body. On the contrary, the feeling of "I" is a feeling that does not change for a lifetime. The harmony between the parts of man enables the soul to live in the human body. The relationship between soul and body in humans is a relationship of sameness, not different representations of two other things in the body.

The materialistic denial of spirit is among the topics addressed and answered by Filibeli. Filibeli believed that scientists' rejection of the soul had no value or meaning. Their scientific identity does not authorize them to speak definitively about metaphysics. In addition, making science the basis of metaphysics with a dogmatic acceptance takes it out of its field.

The value of a man is that he is a thinking and moral being. Thinking leads to morality and wisdom. But the commendable review is not about livelihoods or illegitimate things. It is a contemplation on the path of love and truth. A person who thinks only of absolute truth, that is, of the supreme creator, is entitled to be called a thinker.

Man receives revelation from absolute existence thanks to his cognitive ability. Comprehension is proof that our sources of knowledge are not limited to the senses. The truth of the revealed religion is known by comprehension. Obtaining religious truth is necessary

* Corresponding Author, Assoc. Prof., Gaziantep University Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences (Kalam), Gaziantep, Turkey, mustafaunverdi@yahoo.com, <http://orcid.org/0000-0002-2848-4073>.

** Assoc. Prof., Mardin Artuklu University, Faculty of Theology, Department of Kalam, Mardin, Turkey, veysinet@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8364-4412>.

for a person to build a moral personality. In addition, religion is essential for the spiritual nourishment of the soul, the greening of the heart's feelings, the conscience not to die, and the peace of social life.

Filibeli's proofs for the existence of God are summarized in three items: First, the finitude of the universe, second, the existence of God and spirit, and third, the rejection of evolution. Despite the positivists' reduction of truth to matter and force, it is known that our knowledge of matter is constantly changing. Therefore, it is not possible to explain the truth with something that is constantly changing. Science can explain what is going on in the universe, but it cannot enter the field of metaphysics and present the cause and source of existence as if it were a definitive truth with its own data and theses.

Filibeli's vision of God is based on the principle of Wahdat al-wujud. This doctrine literally means "the Unity of Existence" or "the Unity of Being." Wujūd "existence, presence" here refers to God. On the other hand, its meaning, "Apparentism" or "Monotheism of Witness," holds that God and his creation are entirely separate. According to Wahdat al-wujud, the essence of abundance seen in nature is unity. The whole world is the manifestation of Allah's names and attributes. The view of the unity of existence is a paradigm that affects the general thought character of Filibeli. He bases this thought on the fact that everything in the universe needs power. The fact that the universe is created with a purpose and order connects it to a wise reason. This reason is not just a principle produced by the philosopher in his mind. On the contrary, it is an absolute being that affects and governs the world. The focus of unity of existence does not abolish the distinction between the universe and God, as it does in pantheism. According to Filibeli, knowing God is possible by knowing one's self. Likewise, Allah is neither ultimately unknowable nor fully knowable. Allah cannot fully enter human understanding with his names and attributes. Allah's highest attributes separate him from the realm. Thus, it is fixed that he has no ontological relation with the world.

Keywords: Kalam, Şehbenderzade, Filibeli, God, Human, Wahdat al-wujud, Materialism.

